

Tanulmányok

SÜMEGI JÓZSEF: A KÖZÉPKORI BÚCSÚK KÉRDÉSÉHEZ

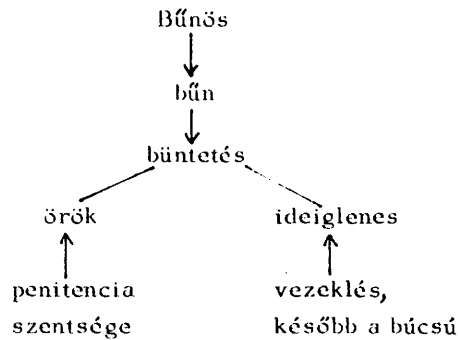
1. A BÚCSÚRÓL ÁLTALÁBAN

Búcsú szavunk annak ellenére, hogy a bocsát, bocsánat szavakkal tartozik össze, nem a bűnök bocsánatát jelenti, és nem jelentette soha, hanem a már megbocsátott bűnök ideiglenes büntetésének, elsősorban a tisztahelybeli büntetéseknek az eltörlését. Hogy mégis sokan bűnbocsánatról beszélnek, annak oka a következőkben keresendő. A búcsú elnyerésének első és elengedhetetlen feltétele ugyanis a töredelmes gyónással és bűnbánattal elnyert feloldás a bűnök alól, melyhez gyakran széles körű gyónatói felhatalmazások járultak az egyes búcsújáróhelyeken. Tehát ilyenkor olyan esetekben is feloldozhattak, amelyek egyébként a püspöknek, vagy magának a pápának voltak fenntartva. Ezenkívül sokan még arra is kaptak engedélyt, hogy gyónatójukat szabadon választhassák meg. S miután így a bűnök alól feloldozást nyertek, kerülhetett sor az ideiglenes büntetések bizonyos körülmények közötti elengedésére.

Vázlatosan tekintsük át a dolgot még egyszer.

A bűnöst tehát kettős teher nyomja: a bűn s az érte járó büntetés, amely maga is kettős - örök és ideiglenes - lehet. A bűnt és az érte járó örök büntetést /örök kárhozatot/ a penitencia szentsége oldja föl. Az ezután visszamaradó ideiglenes büntetések

teljes vagy részleges elengedésében az egyház gyakorlata történelme során változott. Kezdetben szigorú vezeklések árán engedte el, később azonban szokásba jött kisebb erénygyakorlatok - önnegtagadás, áldozat - fejében e nagy adósság elengedése. Ez az elengedés a bűcsú.

Ahhoz, hogy a bűcsú jelentőségét, elterjedésének, közkedveltségének okát megértsük, nézzük végig, hogyan alakult a penitencia gyakorlata a kezdetektől a bűcsú engedélyezéséig.

2. A KÁNONI PENITENCIA TÖRTÉNETE

2.1. A kezdetek

Az első ezredév penitenciái gyakorlatát nagy szigorúság jellemezte. Az ideiglenes büntetések elégtétel által való eltörlésének gondolata megtalálható már az Ószövetségben is. Pál apostol pedig a korinthuszi vérfertőző férfival kapcsolatban úgy intézkedik, hogy "adjuk át az ilyet a sátánnak testének romlására, hogy lelke üdvözüljön az Ur napján", vagyis vezekeljen, míg meg nem tisztul.

Tertullianus már kifejti a penitencia célját is, tudniillik, hogy Isten az ideiglenes szenvedéssel helyettesítse az örök bünte-

tést. "Mondd: vétkezem az Isten ellen, s veszélyben forgok, hogy örökre elveszek. Azért most reszketek, szenvedek: sanyargatom magam, hogy Istent megengeszteljem, akit vétkeimmel megsértettem. Ha félsz a penitenciától, tekints a gehennába, melyet a penitencia kiolt, és fontold meg a büntetés nagyságát, hogy vissza ne riadj az elégtételtől."

Gregoriosz Thaumaturgosz 254 körül keletkezett levelében már elkülöníti a bűnösök két osztályát. A hallgatók csak a katekumének liturgiáján vehettek részt, a térdelők viszont végig együtt maradhattak a hívekkel, de térden állva kellett vezekelniük, és nem részesülhettek az eucharishtiában. A templomban a vezeklőknek külön helyük volt. "A sírók helye a templom ajtaján kívül van. Ott kell a bűnösnek állnia, és kérnie a bemenő híveket, hogy imádkozzanak érte. A hallgatók helye az ajtón belül, az előcsarnokban van. Itt álljon a bűnös..., aztán menjen ki."

Euszebiosz elmesél egy nagyon érdekes esetet, Nataliosz hitvallóét, aki átmenetileg csatlakozott Theodotosz eretnekségéhez. Amikor rájött, hogy mit tett, "napfelkeltekor felkelt, zsákba öltözött, hamut hintett magára, és nagy sietve, könnyek közt Zephürinosz püspök elé vetette magát, nemcsak a papság lábához borult le, hanem a világiakéhoz is. Könnyeivel megindította az irgalmas Krisztus könyörületes egyházát, de csak nehezen fogadták vissza a közösségbe, bár nagyon esdekelt, és mutogatta a kapott csapások okozta sebeket." A felsorolt példákból jól látszik, hogy lényegében kétféle büntetés létezett, amely penitenciaszámba jöhet: az egyik az áldozattól való kizárás, a másik a közös imádságból való kirekesztés.

Az 5. századtól a keleti egyházban a nyilvános penitencia kimint a gyakorlatból, Nyugaton pedig a 8-9. században módcsul. Egyre inkább az válik elfogadottá, hogy a titkos bűnökért nem kell nyilvános vezeklést tartani, csak a nyilvánosakért. Ezek szigora viszont még jobban erősödik. Erről tanuskodnak a Nagy Károly és Kopasz Károly korabeli zsinatok kánonjai. Nagy Károly kapituláréiban is olvashatunk azokról, akik a hét évi nyilvános penitenciát tartják. Ezek egy évig vezeklőövvel testükön kérjék a templombamenők imáját; azután három évig hátul, a papok föl-vigyázata alatt álljanak, s ott is, bár nem a földön fekvé, aláza-tesen imádkozzanak, s mások közbenjárásáért is esedezzenek, s következő két éven át még ne vegyenek részt az áldozásban, s végre a hetedik év nagycsütörtökén járuljanak az oltárhoz.

A 9. századtól rohamosan hanyatlak a penitencia szigora, s ezzel együtt a gyakorlata is. Ennek a bomlásnak az első jele a nyilvános penitencia megváltása volt. A 9. században már a vezeklési gyakorlatot a szegények táplálására fordított pénzzel, imákkal, misékkal, néha ostromozásokkal lehetett megváltani.

Kezdetben csak egyes vezeklési napokat lehetett megvenni. Később heteket, hónapokat, éveket. A zsinati kánonokból ez jól látható. "Egy hónapért, melyet kenyéren vagy vízen kellene át-élnie, térden állva 1200 zsoltárt énekeljen, ha pedig nem akar térdelni, akkor 1680-at..."

A hanyatlás másik tünete, hogy kezdődik a penitencia igen hosszú időre, 50-60 évre, sőt századokra történő kiszabása. Ez abból adódott, hogy az egyes bűnökért járó külön vezekléseket matematikai úton összeadták. A hanyatlás következő jele, hogy

alamizsnával könnyen lehetett sok száz évet leróni. Prohászka elmondja, Vilmos párizsi püspök egyenesen azt ajánlja híveinek, hogy a kánoni vezeklés helyett inkább templomok, kórházak, hidak, utak építésére adjanak 1-2 dénárt vagy 3-4 tojást. A 11. század végének elkövetkeztével a vezeklésnek egy új, sajátos módja alakul ki: a keresztes hadjárat. Clermontban II. Orbán lelkesítő szavai ezt viszik az emberek fülébe: "A lopást, rablást, gyilkolást, gyújtogatást, s minden egyebet, ami Isten országából kizár, Istennek tetszően váltsátok meg, hogy áhitatotok gyakorlatai bűneiteknek gyors bocsánatát kieszközöljék, ... Intünk tehát és buzdítunk az Urban, és a bűnök bocsánataért azt rójuk ki rátok, hogy keleti keresztény testvéreink s az örök élet örököseinek gyászos során megindulva, a hitetlenek garázdaságát kellően megtörjétek." S ha nem is ez volt a keresztes hadjáratok fő oka, a kezdeti lelkesedés, s főleg a gyermekek keresztes hadjárata e szempont figyelembe vétele nélkül nem érthető meg. Ez sugárzik Ordericus Vitalis egyháztörténetének sorai: telvajok, zsitányok, kalózok, s az elvetemült emberek hosszú sorai a Szentlélek kegyelme folytán bűneik mélyéből fölkeltek, azokat bevallották és megutálták, s Istennek bűneikért eleget teendők útra keltek. A bölcs pápa pedig mindnyájukat, kik fegyvert foghattak az Isten ellenségei ellen harcra buzdította, s a bűnbánókat ez órában, melyben a keresztes hadra szánták magukat, bűneiktől feloldozta, és minden sanyargatást, böjtöt és egyéb nélkülözéseket kegyesen elengedett, mert nagyon jól tudta, hogy útközben sok viszontagságon és szenvedésen esnek majd keresztül, mindenféle szorongatás éri őket, miáltal Krisztus jóindulatú szolgálói minden bűneiktől megtisztulnak. Még javában harcoltak a Szentföldön, amikor kezdett elterjedni egy újabb gyakorlat, amely-

ben jelentéktelen gyakorlatok fejében a penitenciát elengedték. Tehát itt már nem helyettesítették a penitenciát, mint ahogy ez a keresztes hadjáratok esetében felfogható, hanem tisztán elengedték. Ez volt a búcsú, mely a kánoni penitenciát a 13. század végére majdnem teljesen kiszorította. Ideiglenes büntetés elengedése persze előbb is létezett. Zsinatok határozataiból tudjuk, hogy buzgó vezeklőknek gyakran megrövidítették a penitenciáikat. A 12-13. század zsinatai és pápai még viszonylag ritkán engedélyeztek búcsúkat. Ugyanakkor emellett egyelőre él még a penitencia régi szelleme az elégtétel kiszabásánál, s mintha átmeneti erősödést is tapasztalnánk. Guido, a római Tre Fontane apátja egyszer mise közben nem kevert vizet az áldozati borba, s nagy büntudatában Szent Bernáthoz fordult vigaszért, akitől ezt az utasítást kapta: "Nem találunk rosszelkűséget cselckedetekben, de hogy megnyugtassuk lelkiismereteket feladjuk neked, hogy leborulva hétszer énekelj naponként a hét bűnbánati zsoltárt, és hétszer ostorozd magadat."

Hugo de S. Victore azon kérdésre, hogy milyen a méltó penitencia, azt feleli: "mivel ezt nem tudhatod, ezért n indig vezekelj; eleget tehetsz, de fölösen soha. Jobb, ha többet teszesz, mint ha kevesebbet. Azért szorgoskodjál, törekedjél, buzdulj, hogy áhítatodnak vége soha sem lévén, bűnödnek legyen vége." 1178-ban Toulouse-ban elfogtak egy Péter nevű eretneket. Penitenciája: "bevezetik a templomba a mezítlábú s csak vékonyan takart Pétert, s egyik oldalról a toulouse-i püspök, a másik oldalról Szent Saturnin apátja mindaddig verik, míg az oltár előtt a legátus lábaihoz le nem borult. Birtokai eladattak, s ő maga három évre Jeruzsálembe

utasíttatik a zarándokok szolgálatára. Addig is, míg ezt kivihette, arra köteleztetett, hogy a toulouse-i templomokat mindennap, magát ostorozva járja be, az egyház javait, uzsora által összeharcsolt jószágait elosztogassa, s házáat, mely az eretnekek gyűlöhelyéül szolgált, alapostól felforgassa." A 13. században is kirották még a kánoni penitenciát, de aki sokallta, annak leszállították. A penitenciának akkor már három módja létezett: a böjt, ima és alamizsna.

2.2. A gyakorlat kialakulása

Tehát, amint láttuk, a büntetések egyre gyakrabban történő elengedése szinte egymás mellett él a legszigorúbb penitenciali gyakorlattal, egészen a 13. század végéig, s csak ezután kezdi teljesen kiszorítani a bűcsű a régi gyakorlatot. Ha a 13. századi pápák regesztakönyveit végig nézzük, nagyon kevés bűcsűkiváltságot találunk. A IV. lateráni zsinat bűcsút enged ugyan az ájtatosság növelése érdekében azoknak, akik templomszentelésen bűnbánólag vesznek részt, de a pápai bűcsűengedélyezés ritka, s amit adnak, az is kismértékű, általában egy quadragená terjedelmű. A 13. század közepének néhány évét kiragadva lássunk példákat. Az 1243-1244-es évekből mindössze hat bűcsűengedély maradt fenn, ebből egy vonatkozik Magyarországra. Ebben a pápa mindazoknak, akik a tatárok ellen harcolnak, ugyanazt a bűcsút engedélyezi, mintha a Szentföldön küzdenének. Ezután 1245-ből 12 bűcsűengedélyt ismerünk, ezek közül magyarországi vonatkozású nincs. E század második felében kezd megélni és Magyarországon is elterjedni a gyakorlat, melyen az 1300-as jubileumi szentév nagyot lendít.

Erre az időre esik a búcsútan formálódása. A búcsúengedélyezés az ún. kulcsok hatalmán alapul. Krisztus ugyanis Péterre s rajta keresztül az egyházra bízta e hatalmat. Így az egyház megbocsátja a bűnöket, s elengedi az értük járó örök büntetést. Márpedig aki ezt megteheti, az a kisebbet, az ideiglenes büntetést is elengedheti. Ehhez az alaptételhez járul egy újabb momentum a 13. század második felében. Ez Krisztus és a Szentek érdemfölségéről szóló tanítás, mely szerint érdemeik kifogyhatatlanok. Ezek képezik az egyház lelki kincstárát /thesaurus ecclesiae/. Maga a gondolat, hogy ez a kincs a hívők közösségének tulajdona, igen régi. Csak most, a 13. század második felében kezdik úgy értelmezni, hogy a jócselekedetek érdemfölsége kimeríthetetlen tartalék, melyből az egyház "az érdem kuldusainak" kicsiben osztogathat. Amint Hiusinga említi, Alexander Halensis az első, aki a thesaurus ecclesiae-t abban az értelemben használja, melyet a mai napig megőrzött. A tanítás heves ellenállást váltott ki, de végül is a 14. század közepén VI. Kelemen pápa az "Unigenitus" bullában megerősíti, és azt mondja e kincsekről, hogy Krisztus "nem kötötte keszkenőbe, nem ásta el a földre, hanem fölhatalmazta Szent Pétert, a mennyek országa kulcsainak őrzőjét, s az ő utódait, hogy abból a hívek lelkiüdvére juttassanak, s fontos okokból az ideiglenes büntetéseknek majd teljes, majd részletes elengedésére használják föl azokkal szemben, kik töredelmesen meggyónnak".

2.3. A 14-15. század

Az avignoni korszak az, amikor okleveleink száma feltűnően megnő. A magyarországi kérvényezők között élen jár Erzsébet királyné és Nagy Lajos buzgósága. Ekkor látják el például búcsú-

engedélyekkel a püspöki székesegyházakat, híresebb szerzetesi és világi templomokat. A szentévek közti időt közben a pápák lerövidítették, így 1350-ben volt a második jubileumi szentév, melyre Nagy Lajos és számos magyar zarándokolt Rómába. A nyugati egyházszakadás időszakában már hihetetlenül felduzzad a búcsúk száma. Pápák, ellenpápák szinte ontják az oklevelek tömkelegét. Ekkor burjánzanak el leginkább a szabálytalanságok és visszaélések. Ezek megszüntetésére az első lépést a konstanzi zsinat teszi meg. Az egyes nemzetek a reformot elsősorban e téren sürgetik. A németek és angolok a búcsúk sokasága ellen tiltakoznak. V. Márton még a zsinaton intézkedik, s visszavonja az V. Kelemen pápa "Abusionibus" kezdetű konstitúciója óta engedélyezett búcsúkat, de gyökeresen a bajokat nem orvosolja. A második fontos lépés a kancelláriai szabályzatok egységesítése volt, melyekben a pápát trónralépésükkor a búcsúengedélyezés módját hirdették ki. A 15. századi pápáknál azt látjuk, hogy egymástól veszik át ennek gyakorlatát.

V. Márton rendeletében megszabja, hogy az egyházakat felkeresőknek, vagy egyéb ájtatossági szent helyeket meglátogatóknak és egyúttal ezek kijavítására vagy felszerelésére adakozóknak, avagy ott alamizsnálkodóknak adott búcsú csak 10 évig érvényesek. Tíz év elteltével újra kérendők. Az év egy napjára engedélyezett búcsú örökké érvényes. Megszabták azokat a napokat is, amelyekre búcsúk engedélyezhetők. Ezek: Az Ur hét ünnepe, a Bold.Szűz négy ünnepe, Keresztelő Szent János, Sz. Péter és Pál apostolok, Mindenszentek, az illető védőszent ünnepe, a Kegyhely felszentelésének napja, illetve mindezek oktávái, ha vannak.

A Búcsúk terjedelmét is meghatározták: A "Fiat" jelzésű supplicatiókra 3 vagy 2 évi, a "Fiat ut petitur" jelzetűekre 4 vagy 3

évi búcsú és ugyanannyi quadragena volt engedélyezhető templomoknak, kápolnáknak pedig 100 nap. IV. Jenő elődeihez viszonyítva annyit változtatott, hogy az említett ünnepekre engedélyezhető érvénye 20 évig tartson; Ugyanezt megtartotta V. Miklós is. lós a kápolnáknak adható búcsúkat bővítette. "Fiat" által 1, "Fiat ut petitur" által pedig 2 évet engedélyezett. Az utódoknál ez a gyakorlat megmarad.

A kancelláriai szabályzatok azonban papíron maradtak. A gyakorlat számos példával igazolta, hogy előírásaikat semmibe vették. Az alábbiakban számos 7 évi és 5 évi búcsúval találkozunk, amellyel ebben az időben templomokat ajándékoztak meg. De pl. V. Miklós kora előtt is előfordultak már kápolnáknak adott 2 évi búcsúengedélyek.

Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a rendelkezésre álló anyag hogyan osztható.

A forrásokat 2 fő típusba oszthatjuk: supplicatiók és búcsúengedélyek.

A supplicatiók nagy általánosságban véve több adatot közölnek, mint amennyi az engedélybe belekerült. Forrásértékük nem kisebb, mint a búcsúengedélyeké. Gyakran előfordul, hogy a kért és a kapott búcsú megegyezik. Minden supplicatióban fel kellett tüntetni, hogy milyen búcsút kérnek, ugyanis, ha ez elmaradt, nem engedélyezett búcsút a pápa. A történelem viharaiban sok vatikáni kódex elveszett, ezért minden supplicatio elintézését nem tudjuk ellenőrizni. A veszprémi egyházmegye okmánytára alapján azonban Erzsébet anyakirályné kérvényei és azok elintézése jól rekonstruálható.

Voltak olyan jelesebb események, amikor magyar királyok és főpapok jártak a pápai udvarban: ekkor a búcsúengedélyek, illetve

kérvények száma is megnő. Több olyan kiemelkedő időszak van a történelemben, amelyen sok magyarországi vonatkozású oklevelet kelteztek. Ezek sorából is kiemelkednek az 1433. július 13-a utáni napok. Ekkor Zsigmond Rómában van és arra kéri a pápát /július 23./, hogy kísérői részére a bullákat díj nélkül állítsák ki. Az ezt követő napokban ő és kísérői csak búcsúügyben több mint 150 supplicatiót nyújtottak be. Ezek elintézéséről csak néhány adat maradt ránk, mert e regesztakönyvek nagyjából elvesztek. Mégis e rövid kérvényeknek hallatlan forrásértékük van. Nemcsak genealógiai szempontból, mint ahogyan Frañkói feldolgozta őket, de érte-sülhetünk belőlük új templomalapításokról, alapítókról, a bárói ud-varokról és az említett templomok és kápolnák patrociniumairól. Nem érdektelen, hogy e források rávilágítanak a Zsigmondot el-kísérő kilétére.

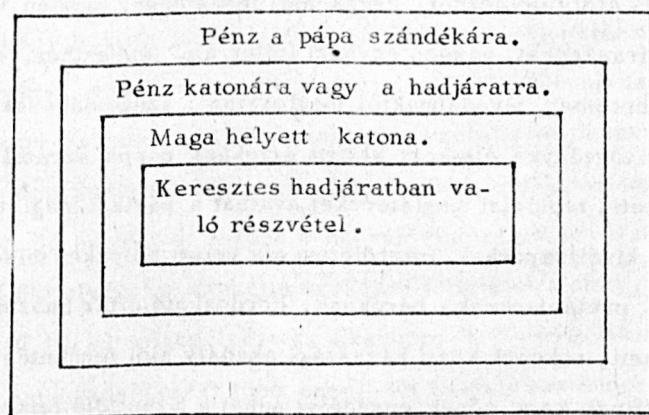
A búcsút engedélyező bullák a supplicatiók információit használják fel. Elmondják, hogy melyik templomnak, és miért en-gedélyez búcsút a pápa, és mi a szándéka az adandó búcsúval. /Pl. a hívek ájtatosságának növelése, vagy egy templom kijavíttatása./ Tartalmazza a napot vagy napokat, amelyre adja, a búcsú mértékét, továbbá egyéb kegyelmeket. Például, hogy az összeseregltő nép gyón-tatására a plébános időszakai gyóntatókat alkalmazhat, és ezek bi-zonyos fenntartott esetek alól is feloldozhatnak.

3. A BÚCSÚ DEVALVÁLÓDÁSA

Külön problémaként vetődik fel a búcsú leértékelődése, érték-vesztése, amelynek mélypontjaként a protestánsok részéről eljutott a teljes tagadásig. Ennek okairól, folyamatáról kell még szólnunk.

E folyamat első állomása magának a bűcsútannak a kialakulása volt, ahol a szigorú vezeklésnek enyhébb gyakorlatokkal való felcserélése, majd teljes elengedése a penitencián nagy részt ütött.

A második lépcsőfokot e folyamatban a keresztes hadjáratokkal és római zarándokokkal szerezhető teljes bűcsú, illetve ennek megszerzése képezte. Először 1095-ben II. Orbán hirdetett meg ilyen bűcsút azoknak, akik a keresztes hadjáratban harcolnak a hitetlenek, vagy eremekek ellen. Később már azok is megnyerhették, akik keresztes vitézi szolgálatot nem teljesítettek. Ugyanis III. Ince már teljes bűcsút engedélyez azoknak is, akik maguk helyett más vitézt küldenek, később pedig már elég volt csupán áldozni erre a célra bizonyos összeget, pl. egy zsoldos meghatározott időre szóló zsoldját. Tehát a keresztes bűcsú megszerzése szinte mindenki számára elérhetővé vált. El is veszíti kezdeti lelkesítő hatását.

A másik teljes bűcsú-szerzési lehetőség a római zarándok. bűcsú volt, ahol szintén azt látjuk, hogy római zarándoklat nélkül is utóbb elnyerhető volt /a 14. század legvégétől/ több országban, azon híveknek, akik a római út költségeit vagy annak egy részét befizették,

illetve a pápa szándékára pénzt adtak.

Mindehhez járultak a nyugati egyházszakadás idején elburjánzó visszaélések, amelyek miatt V. Márton több évtizedre visszamenőleg megszünteti a kiadott búcsúbullák érvényességét.

Újabb állomás e devalválódási folyamatban a búcsú politikai eszközként való felhasználása. Erre egyetlen példát hoznánk fel a mi történelmünkéből: 1403. június 1-én IX. Bonifác pápa Nápolyi László trónraléptetése érdekében Angelus bíborost küldi Magyarországra. / Valamint Cseh- és Lengyelországba/, és intézkedéseit, ítéleteit /melyeket teljhatalommal hozhat/ eleve megerősíti. Szinte pápai hatalommal rendelkezik a bíboros: 47 féle felhatalmazással a tarsolyában jön Magyarországra. Ezek között szerepelnek: püspököket áthelyezhet, hajnali miséket engedélyezhet, interdictum alá vetett helyeken misézhet, az egyház ellenségeinek megkegyelmezhet, irregularitás alól feloldozhat, eskük alól felmenthet, minden világi ügyben is bíraskodhat, minden egyházi ítélet alól felmenthet, egyháziakat megbüntethet, javadalmaktól megfoszthat, szimoniákusokat feloldozhat, törvényes életkort el nem érteknek pappá szentelését engedélyezheti, teológiai magistereket avathat a párizsi magisterekéhez hasonló kiváltságokkal, interdictum alá vetett helyeken misét engedélyezhet prelátusoknak, báróknak, hordozható oltár használatát engedélyezheti, rokonok közti házassági akadály alól felmentést adhat, 200 férfinak vagy nőnek engedélyt adhat a Szentföld felkeresésére és zarándoki fogadalmakat átruházhat. Továbbá felruházták a római nagy penitenciárius jogkörével, felhatalmazták, hogy 300 hívőt a Szentszékek fenntartott esetekben is feloldozhasson, hogy 200 prelátusnak és mágnásnak teljes bűnbocsánatot adhasson, hogy

az egyházak puszítói, ha a károkért elégtételt adnak, vagy a római Szent Pál egyház építéséhez hozzájárulnak, a rájuk kirótt büntetések alól felmenthesse, hogy templomok, kórházak, hidak építése érdekében bűcsút osztogathasson, hogy bűcsút engedélyezzen azoknak, akik részt vesznek miséjén, prédikálásán vagy tanácskozásán, s hogy védelmezőinek oly bűcsút engedélyezzen, amilyenben a Szentföldet felkeresők részesülnek. A felhozott példák bizonyítják a legjobban a bűcsú mindennapivá válását. Nem jelentett már kiemelkedést a mindennapokból, megszokottá, mindenki számára könnyen elérhető vált. S végezetül, bár a sort folytathatnánk, a gyakorlatban előforduló visszaélésekre kell utalni. Itt főleg a Luther által is méltán kifogásolt jelenségekre gondolunk. A bűcsúhirdetők gyakran tévtanokat hirdetnek, maguk sincsenek tisztában annak lényegével. "A boldogtalan hívek rábeszélhetik magukat, és hiszik, hogy a bűcsúlevelek megvásárlásával mennyei üdvösségüket biztosítják, továbbá, hogy a lelkek a tisztító tűzből nyomban kiszabadulnak, amint berakták a ládába éreztők a garast..." "A bűcsúhirdetők a fuvarosoknak és vendéglősöknek vagy más szolgálattevőknek bér helyett 4-5 vagy épp annyi lélekre szóló bűcsúlevelet adtak, amennyit akartak." Hasonló problémát hordoz a bűcsús imádságok kérdése. Ugyanis annak, aki elvégezte ezeket, a szokásos feltételek mellett, bizonyos mennyiségű bűcsút engedélyeztek. Csak hogy a Nyelvelmélet tanúsága szerint ezen imádságokért több ezer, sőt tízezer esztendei bűcsút is lehetett nyerni. Végezetül a delgozatban eddig felsorakztatott adatok tömkelege bizonyítja legjobban a bűcsú mindennapivá válását: hogy már nem jelentett vezeklést, mint az ősegyházban, nem jelentett kiemelkedést a mindannapokból, hanem megszokottá, mindenki számára könnyen elérhetővé, "megvásárolhatóvá" vált.

4. A BÚCSÚJÁRÁSOK OKAIRÓL

A búcsú fogalmát már tisztáztuk. Most két másik fogalomról ejtsünk néhány szót. Az emberek többségének tudatában a zárándoklat és a búcsújárás egyazon fogalom szinonimáiként él és él, noha e két fogalom nem fedi teljesen egymást: a búcsújárás fogalmi tartalma több, mert itt a cél a búcsú elnyerése. Búcsújárásról a 12-13. század előtt nem beszélhettünk, mert a búcsútan ekkor alakul csak ki. Ezért a terminológiában következetesen nem használjuk ezt a kifejezést a 13. század előtti időkkel kapcsolatosan.

A búcsújárás okainak vizsgálatánál tisztában kell lenni az-
zal, hogy tömegjelenségről van szó. Egy régi közmondásunk ezt jól szemléleteti: Úgy járnak oda, mint a búcsúra. S mint tömegjelenség magában hordott bizonyos lehetőségeket a deformálódásra. A fő oknak a középkori áhitat búcsúnyerési vágyát kell tekinteni. A 14-15. századi moralisták azonban már egyetértettek abban, hogy az emberek gyakran "bolond örömök kedvéért" mennek zárándokútra. Az egyházszakadás időszakának jó ismerője, a reformpárti Nicolas de Clamanges azt panaszolja, hogy az emberek nem azért mennek zárándokutakra, mert fogadalmat tettek, hanem hogy jól mulassanak. A zárándokutak mindenféle kicsapongásra adnak alkalmat, mindig akadnak kerítők, és az emberek szerelmeskedni járnak oda. Kempis Tamás szerint ritkán lesz szent abból, aki gyakran megy zárándokútra.

Lutherben is fölvetődik a kérdés: mi az oka a búcsújárás népszerűségének? Ő négy okot sorol fel. Első a kíváncsi ság, má-

sodik maga a búcsú, amelyért felkeresik a templomot a hívek, a harmadik a bűn miatt való gyötrődés és lakolás, végezetül különös hódolat a szentek tisztelérére és Isten dicsőségére. -

Jászi Oszkárt is foglalkoztatta e kérdés a századfordulón, s ő pszichológiai oldalról próbálta megközelíteni: "Így hatol be a szegény málécvő, robotoló munkás életébe a pihenés, a turisztika, a világlátás, a társalgás és a szabad emberi lét ismeretlen gyönyörűsége. S mindennek az élvezetnek nagyszerű betetőzőségeként személyesen és közvetlenül fog találkozni ádott Szüzanyjával... Most eleven kezével és áhító szájával fogja érinthetni a mondák csodáját, melyből a bűnbocsánat, a testi meggyógyulás és a lelki kiegészítés, a házi béke és a társadalmi egyensúly rejtelmes fluiduma árad."

Hasonló véleményt mond Georg Schreiber német néprajzkutató is, aki 1934-ben a következőképpen összegez. A búcsújárás a mindennapiból, a köznapiságból való kiemelkedést jelentette, áldozatos és fáradtságos, bátor kirándulást a léleknek a természetfelettinek rendkívüli és ünnepélyes magaslatára.

Még egy pszichológiai megközelítést idézünk Steven Runciman angol történésztől: "A zarándoklás vágya mélyen az emberi természetben gyökerezik. Ott állni, ahol állt, akit tisztelünk, látni azt a helyet, ahol született, küszködött és meghalt, rejtelmes kapcsolat érzését kelti a példaképpel, egyben tiszteletünk gyakorlati kifejezése."

Azért tartottuk szükségesnek néhány megközelítést, álláspont ismertetését, hogy amikor felvetődik bennünk a miért kérdése, lássuk a válasz összetettségét, bonyolultságát.

Ugyanakkor rá kell mutatnunk a zárandeklatok, búcsújárások társadalmi fontosságára is, hiszen ezek a zárandekok pótolták az újságot és korunk minden hírközlő szervét. A keletről érkező zárandekok új ismereteket hoztak addig alig ismert vidékekről, népekről, emberekről beszéltek, s szinte Európa vérkeringését adták. E zárandekok hozzájárultak a horizontok szélesítéséhez: egyháziak és világiak járták be a Kelet és Nyugat útjait. A 10. században indulnak meg a nagy csepostellai Sz. Jakab-zárandeklatok, az első ismert külföldi zárandek Puy érseke volt.

5. A BÚCSÚJÁRÁSOK TIPOLÓGIÁJA

A búcsújárások tipológiájának alapját az képezi, hogy hová irányulnak. Ezt vizsgálva 4 típus különíthető el.

Szándékosan használtuk a típus - és nem korszak - megjelölést, ugyanis nehéz ezeket időrendben elkülöníteni. A német vallásos néprajz jó ismerője, Bauerreiss korszakokra osztotta a búcsújárásokat:

- 1; Ókeresztény idők', kora középkor; kereszties
hadjáratok kora: zárandeklatok és búcsújárások
a szentek sírjaihoz
- 2; 1250-1350: eucharisztikus, Szentvér- és Üdvöztő-
búcsújárások
- 3; 1350-1450: Pieta-búcsújárások
- 4; 1700-ig, ill. később: Mária-búcsújárások.

Noha Bauerreiss hangsúlyozza, hogy a korszakhatárok nem éles törésekkel különülnek el egymástól, hanem szinte egymásbaolvadva

lépnek át egyik korszakból a másik korszakba, nem elég meggyőző az érvelés. Gondoljunk csak arra, hogy a reformációig milyen nagy kultusza volt a szenteknek. Magyarországon szinte vetekedett a Szentvér-búcsújárásokkal. Vagy például nem egy vagy két Mária-búcsújáróhelyet ismerünk a 15. század előttről. Ezért tartjuk helyesebbnek a típus terminust, mert ez fejezi ki legjobban az áhitatformák változásait a ugyanakkor több típus együttélését.

Az első típusba tehát a szentek sírjaihoz történő zarándoklatok, búcsújárások tartoznak, melyek a kezdetektől szinte napjainkig - igaz, nem egyforma intenzitással - jelen vannak az egyházban.

Az első három évszázad keresztényei nagyon ritkán zarándokoltak. Nemcsak az üldözések korlátozták őket, hanem az is közrejátszott, hogy a Szenthelyek csak ekkor alakultak ki. A vértanuk tiszteletének első bizonyítékai Antiochiai Szent Ignác és Szent Polikárp művei, valamint a katakombák feliratai. Szent Péter és Pál tiszteletének első dokumentumát Euszebiosz egyháztörténete őrizte meg. Ő közöl egy levelet, melyet a 2. század végén vagy a 3. század elején élt Caius római pap írt Proclusnak, a montanisták hitvédőjének. Ebben a következő áll: "Meg tudom néked mutatni az apostolok síremlékeit, mert ha te a Vaticanum-ba akarsz jönni, vagy az ostiai útra, úgy azok síremlékeit fogod megtalálni, akik ezt az egyházat megalapították."

E tisztelet megnyilvánulásait a gyakorlat szülte, ugyanis a legkorábbi időktől kezdve az eucharisztikus áldozatokat, a szentek sírjainál mutatták be mintegy oltárul használva azt. A 4. századtól kezdve már a templomokat is a sírok fölé emelték. Így vált gyakorlattá az ereklyéknek az oltárban történő elhelyezése. Ezzel együtt alakult ki az a nézet, hogy a vértanúság minden bűnt és büntetést el-

töről, tehát a vértanúk azonnal üdvözülnek, és a földön harcoló egyházért /ill. annak tagjaiért/ közbenjárnak. Ezért a korai keresztények igyekeztek a szentek sírjaihoz közel temetkezni. A kereszténység elterjedésével nem tudtak minden templomot vértanúk sírjai fölé emelni, s így kerülhetett sor ereklyék, ereklyerészek megszerzésére, amelyeknek ugyanolyan kegyelmi erőt tulajdonítottak, mint az egész testnek.

A középkor leghíresebb kegytemplomai - a Szentföld templomai után - Róma bazilikái, Aachen, a Karoling székhely, a 10. századtól Compostella, majd Köln, Amiens, Loreto, Bari, Altötting, Czestochowa és Szent Patrik purgatóriuma Irszágban. Persze a sort oldalakon keresztül folytathatnánk. Magyarországon a kereszténység alapjainak lerakásával párhuzamosan teremődik meg az igény, hogy legyenek szenthelyek. István felismeri a zarándoklatok jelentőségét, ezért megnyitja a Magyarországon keresztül vezető zarándokutat, s maga is ereklyét kér vagy zsákmányol. E korai időkre nyúlik vissza Pannónia és a szomszédos terület első vértanúinak tisztelete: Szent Kálmán, Zoerard és Benedek remeté, majd egy évtizeddel később Szent Gellért kultusza. Az egész középkoron át virágzó kultusza lesz a szent királyok sírjainak, illetve ezekhez fűződő tárgyaknak, ereklyéknek, II. Endre Szentföldi útjáról is ereklyékkel megrakodva tér vissza, melyeket nyomban szét is oszt az egyházak között. Még négy nagyjelentőségű búcsújáróhelyről kell szólnunk, melyek már a virágzó középkort jellemzik: Boldog Margit nyulak-szigeti, Szent Simeon zágrábi, Remete szent Pál szentlőrinci és Kapisztrán Szent János újlaki sírjai. Természetesen ez csak vázlatos felsorolás. Nem szóltunk a szerzetes szentekről, a székesegyházak híresebbnél híresebb ereklyéiről, de az egy ké-

sőbbi munka témája lesz.

A 13. század elején a Szentek tisztelete mellett új típus jelentkezik, mely egy új misztikus irányzattal együtt teljesen átalakítja a hitéletet. Ezeket nevezi a szakirodalom eucharisztikus vagy Szentvér-jellegű búcsújárásoknak.

Az európai hitéletben tapasztalt változások felfoghatók egy folyamatos kihívásrendszer válaszainak is. A kihívást az eretniségek jelentik, melyek nemcsak gazdasági, társadalmi vonatkozásaiban támadják az egyházat, hanem teljes egészében, s e támadás útja általában a tan megkérdőjelezése. Ha e szempontból vizsgáljuk az európai eretnekmozgalmakat a 11. századtól a hitújításig, elmondhatjuk, hogy a tan tekintetében két dogma ellen irányult első sorban az eretnekségek támadásának éle: az egyik az Oltáriszentség, a másik pedig Szűz Mária tana.

Ezekre a kihívásokra a válasz természetesen komplex módon jelentkezett. Mi mégis kiragadunk három szálát - s miután az eretniségek kihívását áttekintettük - ezek alapján nézzük meg, hogyan válaszol a hitélet az eretnekségek kihívására. E három szál:

- 1; Új szerzetesrendek, rendi reformok;
- 2; Ünnepek kifejlődése, liturgia;
- 3; A búcsújárások új típusai.

A 9-11. századok az oltáriszentség körüli viták századai. Még a viták teljesen el sem ülnek, amikor Berengár fellép /1050/. Valószínűleg ő volt az első, aki a valóságos jelenlétet kétségbe vonta az 1. században élő dokéták óta. A 11-12. század fordulóján működik Németalföldön Tanchelm. Ő Isten fiának, Szűz Mária jegyesének mondta magát, tagadta az egyházat, a papságot, az Oltáriszentséget pedig gyalázta. A 12. század legfélelmetesebb eretnekei a katarok voltak. E tan szinte egész Európát bejárta. Franciaországban

Albi városáról kapták nevüket. Lombardiai águkat patarénusoknak, a németországit gazaroknak, ruszkeleknek, az angliait populikánusoknak, a balkánit pedig bogumilcoknak nevezik. Ezen irányzatok megegyeznek abban, hogy az említett két tant elvetik. A 13. század közepétől jelentkező Flagelláns mozgalom egyes irányzatai szintén kétségbe vonták a valóságos jelenlétet. Tehát ez az időszak, a 12. század második fele, illetve a századforduló az egyik gócpont, amikor az egyházat szinte minden oldalról körülveszik az eretnekségek. A másik ilyen gócpontunk, ahol szintén európai mozgalommal állunk szemben: a Wiclif-mozgalom és a huszitizmus /időben a 14. század vége, a 15. század első fele/. Wiclifnél nem világos, vajon magát a jelenlétet tagadta-e, vagy csak az átlényegülést. A huszitizmusban sem egyöntetű a tanítás. A Mária-kultusz mindenirányzat elveti, az Oltáriszentség tagadásáig csak a legradikálisabbak jutnak el. Az az általános eretnek nézet, hogy az ostyában csak Krisztus teste, a borban csak Krisztus vére van jelen, s bárki, világi is konsekrelhat.

Amint láttuk, két gócpontot figyelhetünk meg az eretnekségek történetében: a 13. század elejét és a 14-15. század fordulóját. A konkrét beavatkozásokon túl - pl. az 1208-as keresztes hadjárat az albigensek ellen a magyar királyok hadjáratai a bogumilok ellen - főleg a kultusz területén találunk erre módot, s kettő irányú válaszadás indul meg. Az egyik az eucharisztia tanának erősítése, a másik a Mária-kultusz serkentése.

A szerzetesrendek vonatkozásában szempontunkból a korai alapítások közül a két legjelentősebb a cisztercita-rend és a premontrei kanonokrend. A ciszterciták Máriatisztelete közismert, hiszen minden templomukat Szűz Máriának szentelték; a Mária-kultusz nagy apostola

volt maga Szent Bernát is, kit második alapítójukként tartanak számon. A premonstrei kanonickrendnél Szent Norbert fő tevékenységül az Oltáriszentség és Mária-kultuszának erősítését jelölte meg. Közvetlen válasznak fogható fel a katharek fellépésére a 13. század eleji három nagy rendalapítás: a domonkosrendé /1216/, a ferenceseké /1223/ és a karmelitáké /1226/. Szent Domonkosról tudjuk, hogy rendjét az eremekség visszaszerzésére alapítja, s ezt nemcsak a szó szoros értelmében végzik, hanem a veszélyeztetett tan erősítésével is. Erős Mária-kultuszuk legjobb bizonyítéka a rózsafüzér-imádság. Az Oltáriszentségről szóló himnuszok Aquinói Szent Tamás nevéhez fűződnek. Szent Ferenc rendjének kapcsolata e két kultuszhoz szintén nagyon szoros. Gondoljunk csak Szent Ferenc keresztesodájára, Szent Klára csodájára az Oltáriszentséggel, vagy Szent Bonaventura Mária-, Oltáriszentség- és szenvedő Krisztus-himnuszaira. Végül a Karmelita rendet egyenesen Szűz Mária tiszteletének erősítésére alapítják. Talán még ide tartozik az ágostonos /1256/ és a szervita rend /Szűz Mária szolgái/ alapítása is.

A 14-15. században nagy rendalapítások nincsenek. A már meglévő rendek fejtik ki tevékenységüket, viszont ez a korszak lesz a nagy rendi reformok időszeke. Például a bencés rend esetében 1336-ban XII. Benedek reformja, 1328-ban az olivetánusok, 1209-ben a pisai, 1414-ben a konstanzi zsinat reformjai, 1273-ban a melki-reform, 1450 körül a bursfeldi unió és 1500 táján a magyar bencés kongregáció.

A második szál, amelyet megvizsgálunk, az ünnepek és a kultusz tanúsága. Természetesen nem a fő ünnepekről van szó, mert ezek az egyház gyökereihez nyúlnak vissza. Az e korban kialakult ünnepeket és a kultusz megújulásait jól szemlélteti a következő táblázat:

Jézusához fűződő ünnepek és a kultusz módosulásai	Mária-ünnepek és a kultusz módosulásai
1215. IV. lateráni zsinat: Krisztus jelen van az Oltáriszentségben, kötelező a húsvéti gyónás	1090 körül Szűz Mária szom- batja . 12.század vége: Üdvözlégy Mária. 1212. Rózsafüzér -imádság
1264. Urnapja.	1250. Kisboldogasszony ünnepe.
1278. Körmenet az Oltári- szentséggel.	
13. század: Jézus Szíve- tisztelet gyökerei	
13-14. század fordulója: Keresztúti ájtatosság	
14-15. század: Krisztus kín- szenvedéséről való megemlékezés, "Humiliavit" és "Egre- dimini" misék.	1389: Sárlos Boldogasszony. 14. század vége: Márai bemuta- tása. 1412: Fájdalmas Szűz Társulata. 1413: Fájdalmas Péntek.
15. század eleje: Jézus neve	1478: Szeplőtelen fogantatás.
15. század eleje: Kötelezővé teszik Virágvasárnap a passiót.	15. század: Havi Boldogasszony.
1413 Fájdalmas péntek.	

A harmadik szál - amint már említettük - a búcsújárások irá-
nyának változásában figyelhető meg, mely szoros kapcsolatot mutat
az új misztika megjelenésével. Mint láttuk, itt az eucharisztikus,
a Szentvér- és az Üdvöztető-búcsújárásokról van szó. Ezeket össze-
foglaló néven Szentvér-búcsújárásoknak nevezzük. Jelképes nyitá-

nyuk a bolsenai mise /1260 körül/. Egy cseh pap kételkedni kezdett abban, hogy kezei között az ostya valóban átváltozik-e. Mivel kételyeit eloszlatni nem tudta, elzarándokolt Rómába, a "hit forrásához". Innen visszatérőben egy kis olasz faluban, Bolsenában misézett, amikor véletlenül mise közben feldőlt a kehely, s korpórálén nem bor, hanem vérfolt mutatkozott. Szent Lajos legendája szerint ugyanezekben az években hasonló eset történt a francia király udvarában is. Szent Lajos Karácsony nyolcadán épp a szobájában volt, amikor udvari papja feldroht hozzá, és így szólt: Uram, királyom! gyere gyorsan a kápolnába, mert a pap keze között az ostya gyermek Jézussá változott, és a kis Jézus ott ül az oltáron, és mosolyogva néz mireánk. Szent Lajos erre azt mondta lelken-dező udvari papjának: menj csak vissza a kápolnába, folytassátok a misét, mondjátok meg a kis Jézusnak, hogy elég hite van a francia királynak ahhoz, hogy jelenések nélkül is elhiggye Jézus jelenlétét az Oltáriszentségben. Ezek az események egész Európában megindítják a legendaképződést. Ezt a hatalmas anyagot gyűjtötte össze és rendszerezte a már említett Bauerreiss, ki felhasználta a múlt-században e témával foglalkozó P. Browe kutatási eredményeit is.

Bauerreiss megállapítja, hogy az általa megvizsgált legendák hasonló felépítésűek. Kiindulásuk általában az Oltáriszentség ellen elkövetett tiszteletlenség / gyakran zsidók részéről / vagy hitetlenség, amely csodálatos jelenséget vált ki. A megsértett isteni fölség bizonyítani igyekszik jelenlétét, kinyilatkoztatja magát, vagy szenvedésének jelét adja, hiszen az ostyát ért bántalmak az Üdvözítő szenvedései is. Ezután ünnepélyes körmenetben mennek érte, s a csoda helyén templom épül, ahová megindul a zarándoklás. Tehát szerkeze-

tileg e legendák három részre oszthatók: Az isteni fölség megbántása; csodálatos jelenség; kultusz kialakulása.

Problémaként vetődik fel, hogy hogyan jelentkezik e típus Magyarországon. Párhuzamosan az európaival, vagy később? Kónyi Mária e kegyhelyek megjelenését 1350 utánra teszi, s régebben mi is a 14. század második felére helyeztük. Elgondolkodtató azonban a Gyermeck Jézus köntösének legendája, melynek cselekménye szinte egyidőben játszódik le a már idézett bolsenai misével és a Szent Lajos-csodával. Eszerint 1260 körül a királyné káplánja a visegrádi várkapornában a misét végezte. Előre figyelmeztetést kapott, hogy készítsen az oltárra egy kis köntöskét. Mise közben a pap kezei között az ostya a gyermek Jézussá változott, aki a köntöst magára öltötte, majd egy idő után levetette és visszaváltozott. A köntös további sorsa is ismert. Laszkarisz Mária odaadta egy keresztes lovagnak, aki ezt Kölnbe küldte. A köntöske bal ujja azonban hazánkban maradt, és 1526-ig a Margit-szigeten tisztelték. Érdeemes odafigyelni Boldog Ilona legendájára is, amelyben ezt olvashatjuk: egy szelencében megmutatta az Úr csodálatos alakban lévő testét négy nővérnek. Közülük az egyik úgy látta, hogy húsvörösbe hajlik és tündököl, a másik úgy látta, mintha kisdéd lenne, a többiek, ketten, kissé vörösnek látták. Egyiküknek azt mondta: " Ez az úr teste, amelyet a pap keze megszentelt; az angyalok hozták az égből, és most elhozták nekem." Sőt a Margit-legenda is hasonló hatásokról tanúskodik: Némikoron imádkozik a Szent Kereszt oltára előtt a kertben; ... némikoron pedig áll vala az ablaknál, kiről nézik Krisztusnak szent testét nagy ájtatossággal és nagy sirelmakkal." Azt hisszük, ezek a példák mellett ta-

núskodnak, hogy Magyarországon egyidőben jelent meg e búcsújárási típus az európaival. A későbbi, a középkorban oly híres búcsújáróhelyek létrejöttéről szinte semmit sem tudunk, ezért nem lehet kizárni azt, hogy ezek gyökerei ide, az utolsó Árpádok idejére nyúljanak vissza. Emellett a Mária-tiszteletnél is kialakul egy sajátos formája, mely a barokk búcsújáráshoz fűzi a koraközépkorit, s szoros kapcsolatban van a Szentvér-búcsújárással: ez a Pieta-típusú búcsújárás. Magyarországon azonban ez csak a 15. század második felében jelentkezik, s a török hódítás korszakát fogja majd jellemezni igazán. Ezért itt ezekről nem szólnunk.

Végezetül még egyszer összefoglaljuk a mondottakat.

Bauerreiss korszakokra osztotta fel a búcsújárásokat, s négy szakaszt különített el. Véleményünk szerint ez hibás, mert az általa felsorolt szakaszok egymás mellett élnek szinte napjainkig, ezért ezeket időhatárok közé szorítani, vagy egymás elé sorolni nem lehet. Ezért a Bauerreiss-féle felosztást átvéve, de nem korszaknak, hanem típusnak tekintve mi is négy részre osztjuk a búcsújárások történetét:

- 1; zarándoklatok és búcsújárások a szentek sírjaihoz;
- 2; Szentvér-búcsújárások;
- 3; Pieta-búcsújárások;
- 4; Mária-búcsújárások.

Az egyes típusok jellemzésére egy következő dolgozatban kerül majd sor.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Tóth László: A jubileumi búcsú kihirdetése Magyarországon, Századok, LXI-LXIII., 1927-28, 528-529. /Bibl./
- Er.Mangin, Indulgences /Dictionnaire de théologie catholique VI /2, Paris, 1923. 1594-1636/
- Nicolaus Paulus, Die Anfänge des Ablasses: Zeitschrift für kath. Theologie XXXIX. 1915. 193-230
- Romuald, Bauerreiss: Pie Jesu. München, 1931.
- Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában, Bp. 1940.
- Fraknói Vilmos: Magyarország összeköttetései a római Szent-székkal. Bp. 1901. II.
- Schermann Egyed: A búcsú. Bp. 1926. /Keresztény kis könyvtár/
- Bálint Sándor: Adatok a magyar búcsújárás néprajzához. Bp. 1939.
- Borsa Gedeon: A török ellen Magyarországon hirdetett 1500.évi búcsú. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1960.
- Borsa Gedeon: Bakócz Tamás nyomtatott búcsúlevele az 1514. évi keresztes hadjárat hirdetéséhez, Magyar Könyvszemle, 1977. 213-221
- Nyelvemléktár. Régi magyar kódexek tára /Szerk: Volf György I-XV. Bp. 1874-1908.
- Valamint a fellelhető okmánytárak és rendtörténetek.